

CSELEKVÉST SÜRGETŐ IRODALOM

JEGYZETEK A SZOCIOGRÁFIA SAJÁTOSságÁRÓL

1.

Föladatom kettős. Nemrég megjelent szociográfiai köteteket elemzek, *Galgóczi Erzsébet Nádtetés szocializmus, Szeberényi Lehel Napsugár utca, Urbán Ernő Pörben a világgal és Végh Antal Bekötő út* című könyvét. Ezek a művek időben, szemléletben, témában, műfajban, stílusban meglehetősen széles kört érintenek. Szükségessé vált emiatt, hogy az elemzés általánosítással bővüljön. Történeti és esztétikai kitekintéssel.

Ha már kitekintünk, bőségesen akad mit látnunk. *Sükösd* tanulmánya a Kritikában a magyar regény történelmi megköttöttségéről elmélkedik többek közt, *Pándi* esszéje a Népszabadságban a szocialista irodalom társadalmi szerepét, tisztázó és tisztító hatását körvonalazza; több olyan írást említhetünk még, amely a dokumentum igényű filmekkel és képzőművészeti alkotásokkal foglalkozik. És a közelmúlt? Lehetetlen elfeledkeznünk azokról a szenvedélyekben s gondolatokban egyaránt gazdag vitákról, melyek — időrendben — *Csák, Fejes, Sánta, Moldova, Zám, Veres, Végh, Darvas, Illyés* szociográfiai alkotásait követték. Vagy épp mostanában a Magyarország felfedezése sorozat első darabjait. Sok gondolat, még több kérdés gyűlt össze ezekben a vitákban. Az ítélezések pedig a szélső pontokig rugaszkodtak. Meghirdették a szociográfia egyeduralmát, mint ahogy kimondták a végítéletet is fölötté. Közben természetesen elindult az érlelődés folyamata. Igaz, sokra még nem jutott. Odáig azonban mindenképp, hogy világosan megfogalmazta a kérdéseket. Ezek középpontjában az áll, hogy milyen helyet foglal el a szociográfia a megismerésben, a társadalmi cselekvésben, az esztétikumban.

Magam is ezeknek a kérdéseknek nyomán haladok. Teljes válaszra természetesen nem vállalkozhatom. Célom, hogy elemzések és kitekintések alapján fölvázoljam a szociográfia néhány lényeges sajátosságát.

2.

Forrását, iskoláját egyaránt kereshetjük az irodalomban és a társadalomtudományban.

Irodalmi elődjének az útirajz, az emlékirat meg a naturalizmus tárgyias, részletező környezetleírása tekinthető. Magyar példákra hivatkozom, nem kényszerből, hanem a történelmi következetesség okából. Első magyarországi útikönyvünket a jénai ásványtani tudományos társaság elnöke, *gróf Teleki Domokos* írta, 1795-ben. Erdély bányáiról számolt be, közben markáns vonásokkal rajzolta meg a székelyek s a románok életmódját, környezetét. Ezzel megindult a honi útikönyvek valóságos áradata. Két típusba rendeződnek. Az egyik érdekességeket, mozaikalemezeket rögzít, legfőljebb érzelmi reagálásokkal, személyes megjegyzésekkel. Mint *Kazinczy* az Erdélyi levelekben például. A másik típust *Berzeviczy, Széchenyi, Petőfi* írásai képviselik. Itt a részletek egésszé állnak össze. Szélesebb, egységesebb területet ismerünk meg a valóságból — mondjuk, a jobbágyok helyzetét —, s ezt a képet következtetések, minősítések szövik át meg át. Sőt *Berzeviczy*, majd *Széchenyi* és *Petőfi* a bajok orvoslásának, a társadalmi, politikai föladatok megvalósításának útját, módját is jelzi azonnyomban. Nézzük csak, *Petőfi* mit mond a Pesttől Vácig tartó vonatkozásról! Nem a pusztá részletek vagy élmények érdeklik. Ezt írja: „*A vasúton bámulatosan halad az ember. Szeretném ráültetni az egész magyar hazát; néhány esztendő alatt tán kipótolnám, amit néhány század alatt elmulasztott a haladásban.*” Ez a mérész társítás, mely a személyes tapasztalatot a történelmi, politikai követ-

keztetésbe íveltet, ez a szemlélet és módszer méltó elődje a magyar szociográfia remekműveinek.

Voltaképp ez a szemlélet és ez a módszer teszi jelentékennyé *Bethlen Miklós*, *Kemény János*, *Pulszky*, *Eötvös Károly* emlékiratait is. Tapasztalataiknak egy-egy összefüggő körét dokumentálják, egyszersmind világnézeti, erkölcsi, politikai következtetéseket és ítéleteket formálnak róla. Kifejezett szándékuk, hogy az objektív valóságot mutassák be, és a rá vonatkozó hiányos vagy téves ismereteket, véleményeket kiegészítsék, befolyásolják, megváltoztassák. A XVIII. és XIX. század irodalmában az útirajzok és az emlékiratok képviselik a társadalom közvetlen bemutatását, illetve azt a törekvést, hogy a társadalmi és politikai gondolkodás alakítása, irányítása révén befolyásolják és sürgezzék a társadalmi cselekvést.

Elődnek, iskolának tekintendő a naturalizmus környezetábrázolása, pontosabban környezetfölfogása is. Legjobb mesterei nem egyszerűen a precíz leltározás megszállottaként dolgoztak ugyanis, hanem: a környezetet mint az emberi sors, az emberi magatartás első számú meghatározóját kutatták és ábrázolták. Ennek a funkciónak és rangnak megfelelően végletes pontossággal, hitelességgel, komolysággal. Fölfogásuk, módszerük, eszközeik köre és tudatosan kialakított stílusuk a tudományos megismerést oltotta az irodalomba. Ez a kapcsolat történelmi fordulópontnak bizonyult. Megnyitotta s kodifikálta művészet és tudomány kimeríthetetlenül gazdag és termékeny kölcsönösségének korát. Nálunk először tudatosan és következetesen *Kemény*, *Tolnai*, *Iványi*, *Justh*, *Petelei* járta ezt az utat.

Épp a naturalizmussal párhuzamosan fejlődött ki a szociológia mint önálló tudomány. Ekként körvonalazta tárgyát, terjedelmét, módszertanát, eszközeinek táráit is. Mind a polgári, mind a marxista szociológia az anyagi, gazdasági valóság és a tudat, az ideológia, az életmód viszonyát vizsgálja. Egzaktságra és teljességre törekszik. Targyát tehát a hasonló jelenségek összefüggő köréből emeli ki, módszerét a részletek leírása, azonos szempontú elemzése, majd az így megnyilatkozó és bizonyítható törvények és összefüggések megfogalmazása jellemzi. Jelenségről jelenségre halad, sorrendje és szerkezete objektív. Valamennyi módszere és eszköze úgy működik, hogy az egyediben csupán azt ragadja meg, ami általános. A század első éveiben a szociológia egyre inkább elterjedt. Különös és szerencsés tény, hogy ezen a téren nem maradtunk le. *Szabó Ervin* rendkívül értékes elméleti és gyűjtő munkásságának említése mellett hadd hivatkozzam még arra, hogy a Huszadik Század rendre köztölt alapos és fontos szociológiai tanulmányokat; a legjobbakat *Braun Róbert* írta. Csupán az alapvető összefüggésekre és sajátosságokra szorítkozva: ezek a magyar szociográfia előzményei, iskolái.

De mikor s hogyan hajtott ki belőlük a szociográfia?

Történelmileg az első világháború, a vereség, az elbukott forradalom, a győztesek által diktált trianoni békeszerződések után. Abban a kettős szorításban, amit a nemzeti állam szétszabdálása, a négy országban kialakult kisebbségi helyzet, illetve a fehérterror, a feudális elmaradottság, a politikai demokrácia hiánya folytán csak egyre súlyosbodott magyar nyomorúság jelentett. Éles szemmel vette észre ezt *Gaál Gábor*. A harmincas években írja, hogy „... az új magyar irodalom formakultúrájában... beszélhetünk egy szociográfiai szakaszról...” Kitér annak magyarázatára is, hogy a szociológia mint társadalmi önismeret miként váltott át szociográfiába. „Mert közben a mélység megnőtt, s a tanulás felszaporodott, a szociográfia szerzője már nem tudta elhallgattatni a szívét, a világnézetét, s bár a szociológus eszményeit nem tagadja meg, a tudományosság köreit túllépve — az utolsó óra igénye ez! — magasabb lépcsőkre hág fel, valahová a népmegmentő mellé, akinek a lelkiismeretét nem annyira a szociológiai kíváncsiság, hanem a mai magyar lét határozza meg erre a munkára.” Tömör, mély, értő elemzés! Fölismeri és kimondja, hogy a szociográfia egy adott történelmi helyzet és szakasz szülötte. De még tovább megy. Végül leszögezi, hogy a szociográfiát nem egyszerűen a társadalom hitelesebb megismerésének szándéka sarjasztotta, hanem a társadalmi cselekvés igénye, akarása.

Illetve elsősorban ez az igény és szándék. A szociográfia írója ezért nem elége-

dett meg a szociológia tárgyilagosságával, általánosságával, a részletezés útját járó lassú kibontakozásával; ámde épp ezért vette át a szociológia tudatosságát, elvi meg-alapozottságát, a társadalmi jelenségek árnyalt és hiteles megragadására alkalmas módszereit s eszközeit. Csakhogy a társadalmi cselekvés igénye és szándéka máskor is, korábban is élt. Mi tette sajátossá az 1920-as, majd az 1930-as években, és éppen Magyarországon? Két történelmi tényező. Szélesebb körben az egyén és a társadalom közt tapasztalt új viszony. Világháború, ide-oda hullámzó frontok, támadások és ellentámadások, majd forradalmak és ellenforradalmak közepette minden előbbinél érzékeltetőbb és általánosabb élménynek számított, hogy a valóság megváltoztatható. Pontosabban, hogy a társadalmi valóság változásai az ember akaratótól és cselekvésétől is függenek. Ezt az élményt és fölismerést csak tovább szélesítette, mélyítette a győztes Októberi Forradalom s a Szovjetunió, a világtörténelem első olyan forradalma és társadalmi, melyet a megismerő, a tervező és tervei alapján cselekvő ember hívott s hozott életre. Mindezt pedig rendszerbe foglalni segítette a marxizmus és a vele rokon ideológiák terjedő, erősödő áramlata — végül a világméretű munkásmozgalom. Innen fakad, hogy a szociográfia művelői kivétel nélkül közel álltak a politikai baloldalhoz, a haladáshoz, a materialista társadalomszemlélethez. Az a „mai magyar lét” azonban, amelyre Gaál Gábor célzott, más lényeges tulajdonságokat is hordozott magában. Olyan ellentétet, mely megkülönböztette — hátrányára különböztette meg — a legtöbb európai társadalomtól. Szétszakítottsága, belső nyomorúsága megoldásért kiáltott. Közben azok a tömeges osztályok, a parasztság és a munkásság, amelyek a nemzeti megosztottságot és a belső nyomorúságot sínylették, nem rendelkeztek valóságos politikai jogokkal; pártjaik, szöszlőik nem vehettek részt a politikai és az állami élet egyetlen döntésre hivatott testületében sem. Ebben a helyzetben a politikai érdekképviselőt és az államigazgatási gyakorlatot társadalmi szinten az irodalmi érdekképviselőt és a valóságföltáró gyakorlat helyettesítette. Valóságföltárás és irodalmi érdekképviselő: ez a terület maradt művelhető, meghódítható. Törvény, hogy minden funkció megteremtí a maga szervét, működését. Nos, így jött létre a szociográfia, valóságföltárás és irodalmi érdekképviselő sajátos megtestülése.

Kettős szorításról beszéltem az imént. Majd Gaál Gábort idéztem, aki az „utolsó óra” fölfokozott izgalmait, szenvedélyeit, a lelkiismeretet és a megmentésre irányuló szándékot jelölte meg a szociográfia forrásául. Számítsuk hozzá egyén és társadalom újonnan tapasztalt viszonyát, illetve az 1920-as, 1930-as évek magyar helyzetének tragikus belső ellentéteit: ez az a kör, mely az irodalmi és tudományos előzményeket új minőségéé változni, formálódni siettette. Kényszerítette inkább.

3.

Már eddig is kirajzolódott a szociográfia néhány sajátossága. Eredete, funkciója, tárgyának s módszerének egy-két eleme. Sorukat természetesen bővítenünk kell. Klasszikus alkotások szolgáltatják a példát: *Nagy Lajos, Illyés, Veres Péter, Darvas, Féja, Remenyik, Nagy István, Erdei Ferenc* alkotásai. Mellettük azok a kevésbé ismert, ám nem kevésbé jelentős szerepet betöltött írások, amelyek a Korunk és a Sarló szellemi műhelyében keletkeztek.

Jellemző rájuk a tudatos társadalmi, politikai program, a helyzet sokoldalú fölmérése, a személyes elhivatottság és elszántság, a következetesség a tudományos és a művészi módszer együttes alkalmazásában. Az alkotók s a kortársak is utaltak, hivatkoztak erre. Illyés a szociográfiát „új, a naturalizmus lélekkel és világszemlélettel frissítő irányzat”-nak nevezi. Lélek és világszemlélet — valóban ez a válaszító. *Fábry Zoltán* is erről beszél, természetesen a csehszlovákiai magyar szociográfia kapcsán. „Az indítószikra valóság volt: kisebbségi helyzet. A kisebbségvédelem elsősorban szociális munka; nem nacionalizmus determinálja . . .” Ez a mozgalom — fejtegeti tovább Fábry — akkor indult, „amikor ezt a népet nem kell fedezni, amikor ez a nép már mindenfelé érthetően megnyilatkozott. Ma már nem lehet a nép felé bazsarózsásan közeledni: csak egy út van: teljesen és mindenestül

— ha kell, osztálytagadón — melléje társulni, mint egyenjogú mellé, mint kizsákmányolt mellé: szociális végkövetkezetességgel, értük való harccal". Látható kétség-telenül, hogy itt a világnézeti, erkölcsi, művészi meggyőződés társadalmi, sőt politikai tartalmai viszik a vezető szerepet. Társadalmi és politikai tudatosság és program pedig nem lehet meg az osztályok és a rétegek helyzetének s érdekeinek tisztázása nélkül, illetve választás és azonosulás nélkül.

Összefoglalva: a szociográfia a társadalmi valóság valamely jelentékeny egységét ábrázolja, a közvetlen tapasztalat és a módszeres megismerés alapján, anyagát egyértelmű társadalmi, politikai elvek és érdekek szerint minősíti, következtetései és állásfoglalásai azonban nem maradnak meg az elmélet síkján, hanem jelzik a szükséges és lehetséges társadalmi cselekvés irányát, útját, módját, eszközeit is. A szociográfia a közvetlen társadalmi gyakorlatból indul el és ugyancsak a közvetlen társadalmi gyakorlatba torkollik. Eredete, anyaga, módszere általános jellegű és érdekű. Elsősorban ez határozza meg helyét és szerepét a társadalmi tudatformák közt. De a személyes tapasztalatot, az egyedi jelenségek rétegét, a közvetlen állásfoglalást is magában foglalja. Így egyszerre tartalmazza és ábrázolja az egyedit és az általánost. Alapvető sajátossága tehát megegyezik az esztétikum sajátosságával.

Elkerülhetetlen kérdéshez érkeztünk. Ha a szociográfia az irodalom része, meg kell találnunk elhelyezkedését az irodalom egész rendszerében. Leggyakrabban a műfajok közé sorolják. Csakhogy a szociográfia szinte valamennyi ábrázoló műfajban jelentkezik. Regény, novella, dráma, esszé, riport, útirajz, karcolat is lehet. Ez pedig nemhogy cáfolja, egyenesen kizárja, hogy műfajnak tartjuk. A szociográfia sokkal inkább megfelel az ábrázolási módszer terjedelmének és sajátosságainak. Kiválasztó és rendező szerepe ugyanis az anyag megközelítésében, az összefüggések körülhatárolásában, az egyedi és az általános viszonyának kialakításában érvényesül. Már az ábrázolás fölületeit, rész és egész szerkezeti és mennyiségi viszonyát nem érinti.

Funkciója sokoldalú. Utat nyit a tudományos megismerés számára. Befolyásolja a társadalmi, a politikai gyakorlatot. Sajátos művészi ábrázolási módot alakít ki. Szélesebb keretben: hozzájárul egy sajátos írói, művészi szemlélet formálódásához. Bizonyos fokig stilusteremtő hatást is gyakorol, hiszen azáltal, hogy egyszerre ábrázolja a tapasztalati valóságot és közvetíti az elvi, világnézeti tartalmakat, szükségessé teszi a tárgyiaság és a fogalmiság elegyülését a stílusban. Mindez normát is képez. A szociográfiai ábrázolás elképzelhetetlen jelentékeny társadalmi anyag, személyes és hiteles tapasztalat, következetesen végigvitt dokumentáló és ábrázoló módszer, világos elvekre épülő általánosítás és minősítés, társadalmi cselekvést föltételező állásfoglalás, tárgyias és fogalmi stílus híján.

Csupán futólag említek néhány összefüggést még. Az az eredetiség és merészség, amellyel a szociográfia klasszikusai új viszonyt teremtettek tudomány és művészet, egyedi és általános közt, így új minőséget hozva létre — az avantgard történelmi szerepével, érdemével rokon és egyenértékű. Valójában az avantgard sajátos folytatása sajátos körülmények között.

4.

Irodalmunk történetében a szociográfiai ábrázolás általában magas szinten jelentkezett. Kivált a harmincas években keletkeztek olyan alkotások, melyek századunk remekművei közé tartoznak. A Puszták népe, a Kiskunhalom, a Falusi krónika, A boldog ember elsősorban. Utánuk azonban csaknem két évtizeddel folytatódott a sor. Furcsa egyezés, hogy a harmincas, illetve a hatvanas évtized egyaránt fölhúzott zsiliphez hasonlóan nyitotta meg és zuhogtatta a szociográfiai áradatát. Ez az egyezés azonban épp ilyen fokú eltéréssel párosult. A harmincas és a hatvanas évek szociográfiája egyaránt a dolgozó osztályok gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai-tudati helyzetét vizsgálta. Világnézeti alapozása ezeknek az osztályoknak legfőbb történelmi érdekeit fejezte ki. Ennek folytán a harmincas évek szociográfiája támadta és megváltoztatni kívánta a fennálló hatalmi és politikai rendszert, amely,

végül a kizsákmányoló osztályok érdekeit képviselte. Míg a hatvanas évek szociográfiája támogatta és szilárdítani akarta a fennálló hatalmi és politikai rendszert, amely elsősorban a munkásság és a parasztság érdekeit testesítette meg. Nagy vonalakban ebben állt és áll a két korszak szociográfiája és a valóság viszonyának egyezése, illetve eltérése.

Miért történt mégis, hogy a hatvanas évek szociográfiája is konfliktushelyzeteket emel ki a társadalmi valóságból? És miért továbbá, hogy sokan hangsúlyozottan a fennálló hatalmi és politikai rendszer nevében vitatkoztak megannyi szociográfiai írással és filmmel? Idéztem már néhány vitába, sőt pörbe fogott alkotást. Most kiegészítem a sort. Mellettük ugyan fölkaparta a szenvedélyeket *Urbán, Galgóczi, Karinthy, Márkus, Sükösd, Gyurkó, Váci, Gulyás Mihály, Csoóri*, illetve *Sára Sándor, Kovács András* egy-két munkája... Válaszként, hosszas fejtegetés helyett, *Leninre* hivatkozom. A demokráciáról és a diktatúráról szóló cikkében azt állítja, hogy a proletárdiktatúra nem más, mint a demokrácia történelmi „kibővítésének” útja, eszköze. A proletárdiktatúra hatalmi és politikai rendszere teljes mértékben képviseli a munkásság és a parasztság történelmi távlatban értelmezett érdekeit, anélkül azonban, hogy teljes mértékben képviselné e két osztály egészének valamennyi érdekét az adott időszakban. Hangsúlyozandó, hogy a történelmi távlatba állított általános érdekek, illetve egy-egy korszak valamennyi érdeke közt húzódik különbség. Olyan különbség, amely ellentétbe is átsaphat. Gondoljunk csak a társadalom, a nagyobb és kisebb csoportok, a család és az egyén köreiből induló érdekek bonyolult hálózatára... A hatvanas évek szociográfiája ezeknek a különbségeknek, netán ellentéteknek sűrűjéből merítette konfliktusait. De ha ábrázolta, értelmeznie is kellett őket; ha értelmezte, állást is kellett foglalnia bennük. Merőben új helyzet volt ez. Történelmünkben előzmény nélküli helyzet. Ebből fakadt és fakad, hogy ugyanazt a jelenséget — konfliktust — ugyanolyan elvi alapon is lehetett és lehet eltérő módon megítélni. Ez a konfliktusok és a viták háttere.

Közelebbről — az alkotói műhelyekben — mindez nyitott kérdések és előzményekre alig támaszkodó válaszok eleven folyamataként jelentkezett. Az írónak el kellett döntenie, vajon a tapasztalt konfliktust milyen okokra vezeti vissza, az összeütköző érdekek közül melyikkel mennyire vállal azonosságot, a megoldást milyen társadalmi, politikai cselekvésben látja. És így tovább. Ezek elől nem lehetett kitérni. Illetve: ezek végiggondolása és egyértelmű megfogalmazása nélkül jelentéktelen, rosszabb esetben zavaros, sőt hamis alkotások kerültek ki a műhelyekből.

Ugyanez a vitapartnerre, a kritikára és a publicisztikára is vonatkozik. Az említett művek kritikai és publicisztikai vitáiban éppen a tisztázott társadalmi, politikai érdekek és esztétikai értékek hiánya okozott zavart vagy félreértést. Két hibaforrás rajzolódot ki e viták történetében. Az egyik: a kritika az új helyzet értékszerét a régi helyzet alapján ítélte meg. A másik: a szociográfiai ábrázolás esztétikai értékeit egyéb esztétikai minőségek értékeivel mérte. Lassan és nem akadálytalanul vívta ki helyét a társadalmi és az esztétikai gondolkodásban a mai szociográfia. Helye már van, ha nem is méltó helye még.

5.

Az a négy könyv, amelyet vázlatosan elemzek, több figyelemre méltó értéket tartalmaz. Egyúttal más-más szemléletet, műfajt, stílust képvisel.

Urbán Ernő kötete — *Pörben a világgal* — húsz év válogatott termését foglalja magában. Szinte az életmű gerincét. Elsősorban a változó falut ábrázolják ezek a novellák és karcolatok. Előbbre haladva az időben, változik az ábrázolás maga is. Kezdetben lekerekített, csattanóra épített történet hordozza a tapasztalati anyagot s a minősítést, ítélezést. Majd az író mélyebbre ás, az ember társadalmi magatartását, állapotát ragadja meg.

Azonban végig a konfliktusok érdeklik. Novelláinak egész sorozata mutatja be a tulajdon változásának társadalmi, erkölcsi, politikai velejáróit; azt a külső és belső küzdelmet, amit a magántulajdon elvesztése, illetve megszüntetése eredményez.

Urbán leegyszerűsíti ezt a konfliktust. Az összefüggések különös rendszerét teremti meg: nem a konfliktus felől halad a megoldás irányába, hanem a megoldás biztosítékai és lehetőségei közé szorítja a konfliktust. Csupán a változás pillanatát rögzíti. Azt a helyzetet, amikor az új diadalmaskodik a régi fölött, a közösségi érdek az egyéni fölött; s a diadal egyszersmindkorra le is zárja ezt a folyamatot. A történelem mintegy nyugvópontra jut a novellák, karcolatok fordulatainak keretében, azaz a megoldásban (*Pörben a világgal, Farkapénz* stb.). Valóságos erők ütköznek össze itt, ámde nem vagy nem egészen valóságos küzdelmet vívnak. A győztes fél leve a győzelem helyzetéből indul. Így a győzelem szükségszerű, de a küzdelem nem. Végül nem a lényeg nyilatkozik meg, hanem csupán a jelenség. Utóbb ezt nevezték anekdotikus ábrázolásnak — nyilván a cselekményvezetés és a hangnem rokonsága okán. Ebben a jelenségnél többet alig adó ábrázolásban azonban — furcsa mód — bizonyos fokig a kor lényeges tulajdonságát kell látnunk. Annak jelét és eredményét, hogy az ötvenes évek elején a társadalmi tudat általában a jelenség szintjén magyarázta a társadalmi léteezést; egy-egy részfolyamatból az egészre következtetett.

Bonyolultabb a helyzet azokban a novellákban, ahol a termelőszövetkezet mint társadalmi csoport áll szemben valamely külső tényezővel: többnyire a „hivatallal”. Ezek a művek sajátos kettősséget mutatnak. Markánsan jelzik, hogy a szövetkezet közössége a gazdasági és társadalmi előrelépés ügyét képviseli; vele szemben azonban nem társadalmi erő, nem társadalmi tényező áll, hanem személyi indulat, egyéni tulajdonság és érdek. Bezárkózottság, önzés, nemtörődomség. Mint Bedő és Zamek alakjában (*A direktíva, Bolla Samu disznaja*). A novelláknak ebben a csoportjában is az ellentétes erők ábrázolása, mondhatni megnevezése mélyebb, mintsem a küzdelemé. Már-már eljutunk oda, hogy a valóságos társadalmi érdek és a rosszul gyakorolt hatalom kerül szembe egymással — a küzdelem indulása pillanatában azonban az utóbbi „erő” átalakul, egyéni tulajdonságra redukálódik. A kibontakozás ilyenformán adós marad annak a szükségszerűségnek fölvillantásával, mely a konfliktus igazi magyarázata; az objektív érdekek rajzával.

Jelentékennyé azok a művek válnak, amelyek egybemarkolják a jelenséget és a lényegét. Mindenekelőtt a *Hidegvér és fantázia* ciklus darabjai. Itt Urbán hitelesen, végiggondoltan ábrázolja egyéni érdek, csoportérdek, társadalmi érdek összefonódott és összekuszálódott hálózatát. Világos távlatba helyezi az egészet végül. Baksa Márton tsz-elnök konfliktusai, elvei, cselekvései tökéletesen megfelelnek az objektív gazdasági, társadalmi helyzetnek, a történelmi folyamat állapotának és kibontakozási irányának. A küzdelem valóban küzdelem; áldozatok, kudarcok, ideiglenes vereségek szegélyezik a győzelem nem egyenes útját. Ez a ciklus a mai falu leghitelesebb szociográfiai ábrázolásainak egyike.

Ahogy Urbán fokozatosan halad az egyszerűsített konfliktusok, a nem megfelelő tényezőpárok felől az összefüggések és a bonyolultságában világos, rendezett ábrázolás felé, úgy hagyja el az anekdotikus ízű meseszöveget, a kedélyesen humoros hangnemet. Mind tárgyiasabb, szabatosabb, árnyaltabb stílust teremt magának.

Galgóci is gyűjteményes kötettel jelentkezett. Irodalmi riportjai közül gyűjtötte egybe csaknem húszéves pályájának java munkáit. Irodalmi riport? Ő nevezi így ezeket a műveket. Máris hozzá kell tennünk, hogy a hagyományos irodalmi riport szociográfiai változatát adja ez a könyv.

Nem sorsok, nem egyének konfliktusai bontakoznak itt ki. Galgóci általánosított kérdéseket tesz föl, és általánosított válaszokat keres. A tapasztalati anyagot indulásnak és bizonyítéknak tekinti; igazi területe az elemzés, az összefüggések kitalapítása, a minősítés, a következtetés.

Két nagy problémakört rajzol föl. Az egyik: milyen objektív és külső (történelmi, társadalmi) erők, érdekek akadályozzák a falut, a parasztságot a gyorsabb és egyenesebb vonalú haladásban? A másik: milyen belső, tudati és szokásbeli tényezők állnak ellen a haladás iramának, teljesedésének? Mint látható, összefonódó problémakörök ezek. Csakhogy a témák tartalma, jellege eltérő. Rendkívül árnyalt elemzést és minősítést igényel így ez a kérdés és válaszadás.

Ehhez pedig alkalmas mértékrendszer szükséges. Galgóczi eszménye: az a gazdasági, társadalmi, kulturális előrehaladás, amely tudatosan és késedelem nélkül az értelmes és gazdag, szép és jó emberi élet lehetőségét egyenleti, kibontakozását szolgálja és gyorsítja, biztosítja. Ezzel mérve a paraszti jólét, a gazdasági eredmény magában még nem minősíthető. Csak funkciójában és hatásában mutat valódi képet (*Öt lépcső felfelé, Eredmény vagy látszat* stb.). Így Galgóczi bár mindig következetesen és élesen ítélkezik — hibátlanul követi az érdekek és értékek valóságos rendjét. Szenvedélyesen sürgeti a falu, a parasztság fölemelését, de nem a falu, nem a parasztság érdekében csupán, hanem, mert az általános haladás épp itt a leglassúbb, a legesetlegesebb; és Galgóczi tudja, hogy minden lánc olyan erős, amilyen a leggyöngébb szeme. Innen, hogy kíméletlenül ostromozza azt, aki visszaél a hatalommal, illetve, aki rosszul él a lehetőséggel. Kíméletlenül ostromozza mindkettőt, de jelzi, hogy a társadalmi és történelmi érdekekkel igazán az előbbi típus áll szemben, az utóbbi inkább saját érdekeit nem ismeri föl s nem szolgálja jól.

Talán Galgóczi esszébe hajló riportjaiban nyilatkozik meg leginkább, hogy az új szociográfia már nélkülözheti és nélkülözi a pátoszt, a hovartartozás drámai és dacos megvallását. A pátoszt a kutató értelem és a világos ítélkezés helyettesíti, a hovartartozás közvetlen kibeszélését pedig a tisztázó, tájékoztató szerep. Maga is utal erre, mondván, hogy a „megbízható eligazodásra és eligazításra” törekszik. Vagyis a társadalmi cselekvést nem kell magára vállalnia, nem vállalja magára — a cselekvés előkészítésében, az „eligazodásban” látja szerepét.

Stílusának mind szervezesebben összeforrott tárgyiasága és fogalmisága épp ennek a szerepnek tisztázottságából ered, ezzel egynemű.

Végh Antal regénye, a *Bekötő út* hagyományos szerzői bevezetővel indul: „Ez a könyv nem mutatja meg Varga Erzsí egész életét, hiszen ő még csak tizennyolc éves! A falut — ahol született és ahol most is lakik — szintén csak részben ismerheti meg az olvasó.” Maga a regény azonban nem egyszerűen a realista epika folytatása. Szociográfiai regény. Tárgyát jellegzetesen szociográfiai módon ragadja meg: szerkezete arra a viszonyra épül, amely az anyagi, gazdasági környezet és a tudat, az életszemlélet közt történelmileg kialakult. Varga Erzsí sorsfordulatait ezért kíséri rendre egy-egy göcsejszegi paraszt, illetve a tanítónő és az olajfűró brigád vallo-mása, kommentárja — szociológiai fogalommal szólva egyéni és csoportos interjúja.

A regény igen lényeges folyamatot emel ki, a társadalmi mobilitást a mai faluban. Ez a folyamat, a mind magasabb és jobb társadalmi helyzet elérésének folyamata, a szocialista társadalom meghatározó jegyei és céljai közé tartozik. Végh regénye összetetten, drámai erővel mutatja be. És igen hitelesen. A fölfelé irányuló társadalmi mozgást mint lehetőséget ábrázolja; lehetőséget, amelynek megvalósításában a különböző csoportok különböző eséllyel rendelkeznek. Hogy például egy távoli kis falu parasztlánya miért kevés, sőt a legkevesebb eséllyel rendelkezik, ezt a regény gazdag okrendszerrel tárja föl. Egyébként Varga Erzsí mellett a fiatal tanítónő és a cigányfiú esélyeit is ábrázolja. Így válik széles körűvé a társadalomrajz. Az okoknak több típusát mutatja meg. Elsőként a falu történelmi elmaradottságát. Ezt a bekötő út hiánya fejezi ki jelképes erővel. (Hadd jegyezzem meg: a regény fiktív valóságát meghökkentő gyorsasággal igazolta Gyűrűfű elnéptelenedése.) Másodsorban a paraszti tudat hasonulását ehhez az elmaradottsághoz; ezt az ismétlődő vélemények s vallo-mások dokumentálják. Harmadsorban a magasabb társadalmi helyzetben levők közönységét, illetve a reagálás két módját, a pusztá regisztrálást, majd a társadalmi felelősségtudatot.

Ebben a regényben Végh — éppúgy, mint több más írásában — általánosításra és összegezésre tör. Ennek világos megértése céljából ki kell térnünk az olajfűró brigád és Zsiga, illetve a környezet viszonyának futólagos elemzésére. Itt Zsiga, a cigánylegény házépítési terve testesíti meg a mobilitást. Ez a terv végül a brigád segítségével valósul meg, mert a társadalmi szintű gazdálkodás érdeke inkább azt sürgeti, hogy a mérnök számára épüljön lakás. Az érdekeknek ez a rajza is hiteles. Összefügg az új gazdaságirányítás érdekrendszerének működésével, tehát az adott

társadalmi szakasz érdekrendszerével. Mármost: Végh ebben a konfliktusban is, meg a tanító és Erzs sorsát nehezítő konfliktusban is amellett érvel, hogy a gazdasági érdekeket teljesebben kell összhangba hozni a humánus érdekekkel, olyanformán, hogy a kevés eséllyel rendelkezők több támogatást kapjanak a társadalomtól, ha úgy hozza a sor, a gazdasági érdekek rovására is.

Ily módon a Bekötő út egyszerre tölti be a társadalmi megismerés, az elvek alapján történő mérlegelés és minősítés, valamint a cselekvést sürgető következtetés funkcióját. Az esztétikai oldala már kevésbé teljes. Szerkezetét fölös ismétlések és részletek nehezítik, megoldása logikailag előkészítetlen, stílusában pedig kettősség található. Kezdetben Végh nem tud lemondani a díszítésekről, a hangulati elemek zsúfolásáról. Később szinte az anyag maga kényszeríti ki a tárgyiasabb, feszeőbb, világosabb stílust. Voltaképp itt derül ki, hogy az a másik — díszítetebb — stílus mennyire nem egynemű az anyaggal s a szemlélettel.

Szeberényi karcolatai és jegyzetei nem töltik be maradéktalanul az előbb körvonalazott funkciókat; nem azokat a funkciókat töltik be. Igaz, többnyire megmaradnak a körülhatárolható társadalmi egység határain belül, ezt az egységet azonban ezúttal inkább földrajzi értelemben kell vennünk. Szeberényi karcolatai, arcképei, jegyzetei hasonlítanak az útirajzokhoz. Nem véletlen, hogy címükben s történetészövésükben gyakran találkozunk a „sétával, kószalással”.

Mégis kibontakozik ezekből a finoman színezett írásokból egy összetartozó mozaik: a kisemberek, a városi társadalom; peremére került egyéniségek helyzete, tudata, életmódja. Éppúgy, mint Moldova néhány remek karcolatából, Szeberényi írásaiból is meg kell értenünk egyén és társadalom kapcsolatának szélső helyzetét, azt, hogy az egyén helyzetudata, létbiztonsága általában egyenes arányban áll a társadalmi ellenőrzéssel, a társadalmi elismeréssel, a „társadalmi visszajelzés” egyértelműségével és gyakoriságával, azaz, itt — mindezeknek a hiányával. Szeberényi művészete abban áll, hogy ezeket az alakokat egyszerre ábrázolja hitelesen és megértően. Helyzetük így válik igazán plasztikussá. Megértjük, hogy tudatukat és magatartásukat adott társadalmi hatások formálták olyanná, amilyen, közben a társadalom előrelépett, meghaladta őket; ezek az emberek pedig „egy helyben” maradtak, olyan reflexekkel, amelyek alkalmatlanok arra, hogy az új körülményekhez igazodjanak.

Szeberényi tehát egy-egy arcképben vagy karcolatban is képes bonyolult viszonyokat érzékeltetni. Ezt erősíti sajátos stílusa is. Stílusában hibátlanul ötvöződik a tárgyiaság, a humor, az ironia, a fogalmiság, a hangulati elem. Külön értéke, hogy mindezt az élőbeszéd szintjén tartja.

Természetesen a *Napsugár utca* írásainak csupán egyetlen motívumáról beszéltem. Gazdag és eleven könyv ez. Mint szociográfiai írások gyűjteménye is érdekes. Ennek az ábrázolásnak azt a fajtáját képviseli, amely nem az összefüggő megismerést, nem a végigvitt következtetést tartja földadatának. Inkább a személyes tapasztalatok és benyomások, az egyéni megítélés, az elkülönített valóság-részletek színes fölvezetését. Mintegy az előzetes földerítést. Általános és egyedi viszonyában itt az egyedi kerül előtérbe.

6.

Összegezés helyett az elemzésekre támaszkodva megkísérlem az eddigi válaszok kibővítését. Ezek a válaszok azonban csupán a mai magyar szociográfiára vonatkoznak. Ennek sajátosságait körvonalazzák.

Tehát: mi a mai szociográfia helye a megismerésben, a társadalmi cselekvésben, az esztétikumban?

A mai szociográfia egyszerre közelíti és ragadja meg a társadalom anyagi, gazdasági körülményeit, osztályokból, rétegekből, csoportokból, egyénekből álló teljes struktúráját (tehát nem csupán egy-egy osztályát), meghatározó intézményeit, szerveit, általános elveit és eszményeit, illetve az életmódnak, a tudatnak, az erkölcsiségnek azokat a tartalmait és formáit, amelyek belső kapcsolatot tartanak ezekkel a tényezőkkel (ismét: a teljesség az igény). Mindezt a történelmi kialakulás állapotá-

ban és a kölcsönhatás keretei közt ábrázolja. Így kibontakozásuk, összefüggésük, működésük közben képes hitelesen föltárni azokat a területeket, melyekkel külön-külön foglalkozik a tudomány, a politika. A megismerésben tehát az integrálás szerepét tölti be a szociográfia. Olyan szerep ez, amely korunkban a megismerés ágazatokra bomlását, részekre szakadozását ellensúlyozza, az új egység megteremtését segíti.

Sajátos keretei közt, sajátos módján ugyanilyen hatást gyakorol a társadalmi cselekvésre is. Olyan tényeket és következtetéseket közvetít a gazdaságirányítás, a politika, a közigazgatás, a joggyakorlat, a nevelés stb. számára, amely tények és következtetések a társadalmi cselekvés eme területeit és formáit a mind tökéletesebb összhangra, a valósághoz való mind teljesebb igazodásra serkentik.

Ha Lenin meghatározásából indulunk el: a szociográfia nem elhanyagolható részt vállalhat és vállal a demokrácia történelmi „kibővítésében”, a szocialista demokrácia megszilárdításában. Azt értve ezen, hogy a különböző rétegek, csoportok, egységek helyzetét, érdekeit, konfliktusait érzékletesebben föltárva hozzájárul a tisztázáshoz, az egyeztetéshez, a megoldáshoz. Egyik eszköze lehet a társadalom egésze, illetve a csoportok, egységek folyamatos és kölcsönös közeledésének.

Végezetül néhány gondolat az esztétikum és a szociográfikus ábrázolási mód viszonyáról. Sokan utaltak már arra, hogy a magyar epikát lehúzza, születési helyéhez láncolja történelmi, társadalmi tartalmának különössége. Ez az aggály fokozottan érvényes a szociográfiára. De megalapozottnak, valóságosnak tekinthető-e ez az aggály? Ilyen általános és kategorikus megfogalmazásban semmiképp. Sőt, ha hűségesek akarunk maradni az igazsághoz, egyenesen meg kellett fordítanunk a tételt. *A magyar epika alkotásai közül ugyanis többnyire azok jutottak be a világirodalomba, amelyek épp ezt a történelmi és társadalmi különösséget ábrázolták — magas színvonalon.* (Ne tévesszük össze a világirodalomba jutott műveket azokkal, amelyek a világkereskedelemben kerültek be!) Részben vagy teljesen ismeretlen környezetet rajzoltak, egyszersmind korunk emberének sajátos, új, jelentékeny erkölcsi, tudati, lélektani vonásait mutatták meg. Minden esetben úgy, hogy a környezet sajátosságai és az emberi sajátosságok szervesen összeforrtak.

Ezeknek az integráló — ismét ezt a fogalmat kell használnunk — módszereknek és eszközöknek körébe természetesen illeszkedik a szociográfiai ábrázolás. Hiszen alkalmas mind a környezet, mind az ember esztétikai megismerésére és újrateremtésére. Ráadásul épp az új és sajátos jelenségeket keresi, emeli ki és képes hitelesen ábrázolni. A szociográfiai ábrázolási mód természetesen eleve magában hordja a realizmus jegyeit, igényeit. Határait is. Így a mai realizmust frissíti, táplálja.

KOPASZ MÁRTA: EX LIBRIS